

ՄԱՐՄԵԴԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Հարցազրույց ԼՂՀ Մշակույթի եւ Երիտասարդության հարցերի փոխնախարար, «Արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքար» Գյուլիստանից մինչեւ մեր օրերը» խորագրով միջազգային գիտաժողովի մասնակից, ազգագրագետ ԼԵՂՈՆԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ հետ:

- Վերջերս Արցախում կազմակերպված «Արցախսահայության ազգային-ազատագրական պայքար» Գյուլհատանից մինչեւ ներ օրերը» խորագրով միջազգային գիտաժողովի ժամանակ հանդես եկաք գեկուցումով, որտեղ մասնավորապես նշվում էր այն մասին, որ Արցախում նոյնպես 18-րդ դարի երկրորդ կեսին բռնի կերպով հայերին մահմեղականացրել են: Մի փոքր կմանրաճանանե՞ք, թե ինչպե՞ս է դա կատարվել եւ ո՞ւմ կողմից:

- Բացի Ղարաբաղի հայաբնակությանց եւ թյուրքաքրդակեցու Արցախում էթնիկ տարրերի ներքափանցումից, 18-րդ դարի երկրորդ կեսին տեղի է ունեցել հայության համար մեկ այլ աղետալի երեւոյք՝ հայ բնակչության մի մասի մահմեղականացումը: Թշնի մահմեղականացված հայության հիմնական հատվածն ապրել է գլխավորապես Հյուսիսային Արցախում, մասնավորապես Գարդմանքում: Դրանք այրումներն են, որոնց ոմանք համարում են աղբբեջանցների ազգագրական խմբերից մեկը: Պատմական փաստերը ցույց է տալիս, որ թռնի մահմեղականացման դեպքեր տեղի են ունեցել ոչ միայն Հյուսիսային Արցախում:

Ղարաբաղը մյուս շրջանները նոյնպես զերծ չեն մնացել այդ չարիքից, մանավանդ հբրահիմ խանի ժամանակաշրջանում: Ռաֆֆին համոզված էր, որ հայոց գյուղերում թուրք ընտանիքները, որոնք խոստովանում են, թե իրենց նախնիքը հայեր են եղել, այդ բոլորը հբրահիմ խանի ժամանակների պտուղներն են: Ինչպես փաստում են արխիվային փաստաթթերը, հբրա-

Իմ խանի վարած այդ քաղաքականությունից չեն կարողացել խուսափել անգամ Ղարաբաղի մելիքական տները: Օրինակ՝ Դիզակի մելիք Եսայի Մելիք-Եզանյանի որդի Բախտամբեկը եւ նրա որդիները՝ Ասլանն ու Վահանը, իբրահիմ խանը բանի կրոնափոխ է արել նրանց, սակայն չբավարարվելով այդքանով, սպանել է տվել նախ Բախտամբեկին, այնուհետեւ նրա որդի մելիք Ասլանին:

Կահանի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Սակայն Շաֆֆին գրում է, որ Տող բերդում, մելիք Ավան խանի պալատում բնակվել է Ֆարիհադ բեկ անունով թուրք ազնվական, որը պարծաճքով է հիշել, որ ինքը Մելիք-Ավանյանների նշանավոր տոհմի զավակներից է: Իրավամբ, նա Բախտամ բեկի թոռն է եղել եւ մելիք Ավանի որդին: Իսկ Մելիք-Ավանյանների քրիստոնյա մնացած ժառանգները, գտնվելով թշվար աղքատության մեջ, շարունակել են բնակվել նոյն Տող բերդում, թեւ համարվել են ազնվականներ: Մելիք Ավանի անունով այս տոհմի մահմեդականացած ժառանգները հետագայում սկսել են կոչվել Մելիք-Ավանովներ: Այդ տոհմի մասին լեռն գրել է «Այդ մահմեդականացած հայերն այժմ Տող գյուղի բեկերն են եւ կրուն են Մելիք-Ավանով եւ Մելիք-Եզանով հայկական ազգանունները: Բայց կրոնը մոռացնել է տվել հայ մելիքների այդ հեռավոր ժառանգների ազգային ամեն մի պարտավորություն: Թեեւ նրանք շատ լավ գիտեն, որ հայեր են, բայց մահմեդական կրոնին պատկանող, այնուամենայնիվ այնքան են ենթարկված եղել ամբոխային հասկացությանը, որ կրոնն են համարել ազգության նշան, ուստի եւ ծովով են թաքար մահմեդականների հետ եւ հաճախ իրենց ազգակից հայերին են դեմ զնացնել»:

- Ուսումնասիրելով պատմագիտական գրականությունն ու արխիվային նյութերը, հ՞նչ տեղեկություններ եք հավաքել մահմեդականացված ընտանիքների հետագա ճակատագրերի եւ, առհասարակ, նրանց գործունեությունների հետ կապված:

- Ըստ պատմական տվյալ-ների՝ 1905-1906թ. հայ-բռությական ընդհարումների ժամանակ այդ ՍԵԼԻՔ-Ալվանովներից մեկը, որ պրիստավի պաշտոն էր կատարում Զանգեզուրի գավառում, անորակելի գազանություններ է կատարել հայերի նկատմամբ։ Նոյն ՍԵԼԻՔ-Ալվանովներից մեկը կրթությամբ ինժեներ է եղել, մինհստր է եղել 1918 թ. Ադրբեյջանի մուսաֆարական կառավարության մեջ, եւ

Բաքվում, այդ կառավարության
կարգադրությամբ, մոտ 30 հա-
զար հայեր են կոստորել:

1886 թվականի տվյալների համաձայն՝ Տողում բնակվող 273 գերդաստաններից 33-ը կազմում էին մահմեդական հայերը։ Ավելի ուշ՝ Խորհրդային Սովորեցանի վարած զաղութային քաղաքականության հետեւանքով, Տողում մահմեդականների թիվն ավելացնելու նպատակով, Աղորեցանի Կոմկուսի Կենտկոմի հրահանգով 1943-1953 թվականներին Աղորեցանի հմիշչիի շրջանի Թալլըբխան-լու ղշաղի թուրքերին տեղափոխել են Տող։ Արցախյան շարժման նախօրյակին արդեն Տողի 1412 բնակչից 811-ը կազմում էին թուրքերը։ Ըստ ականատեսների Վկայության՝ Մելիք-Եզանովներն ավելի վատքար վերաբերմունք են ունեցել հայերի նկատմամբ, քան եկվոր թուր-

This is a black and white photograph of a Gothic architectural detail, possibly a corbel or bracket. It features a decorative head at the top, which appears to be holding or supporting a rectangular panel. The panel itself has some intricate carvings or markings. To the left of this detail, there is a column with a decorative capital that has a repeating geometric or foliate pattern. The background shows more of the stone masonry of the building.

թերը: Ս. Զալայյանցը, Ակադամիկոս Հովհաննես Չուշիի մոտ գտնվող Ղայքալիշեն գյուղը, Աշում է, որ գյուղից երեք գերդաստան Իրավակի խանի բռնությունների հետեւանքով ընդունել են ճահճեղականություն, սակայն զարտիկ կերպով դավանել են քրիստոնեական հայությանը:

Հակարի գետի ծախափնյա վտակներից մեկի վերին հոսանքում՝ Քաշաթաղի շրջանի Մեղի գյուղից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, գտնվել են Ճամբերախաչ, Քյոհնարենդ, Ղշլաղ, Խումարթա, Եյրիկ և Ալի-փանակի գյուղատեղերը, որոնց հետագայում սկսել են կոչել Մուսուլմանլար հավաքական անվանումով։ Ի տարբերություն շրջակա քուրդ բնակչության, XIX դարում այդ գյուղերի բնակիչները թուրքալեզու են եղել։ Խումարթա գյուղի հարեւանությամբ, մեկ կիլոմետրի վրա դեռ պահպանվում է սալատապաններով մի փոքրիկ հայկական գյուղ։

կան գերեզմանատուն: Շուշիի
շրջանի Սուսուլմանլարին
(այժմ՝ Քիրսավան) մերձակա
հայկական գյուղերի բնակիչնե-
րի տեղեկությունների համա-

ձայն, Մուտովմանլարում բնակվողները մահմեդականացած հայեր են եղել: Շուշի քաղաքի թուրքերն ու թուրքական գյուղերի բնակչները նրանց անվանել են «էրմանիդան ոյոնմուզ մուսուլմանլար», այսինքն՝ հայից սերված մահմեդականներ: Թե երբ են նրանք մահմեդական դարձել՝ հայտնի չեն կան զանազան կարծիքներ դրա վերաբերյալ: Ոմանք գտնում են, որ սրանք հավատափոխ են եղել իբրահիմ խանի կառավարման տարիներին, ուրիշների կարծիքով՝ նոյն դարի վերջին ԱղաՄահմադ խանի արշավանքների ժամանակ: Արխիվային տեղեկությունների համաձայն՝ մուսուլմանլարցիներն արտաքինով խստ տարբերվել են իրենց շրջապատող թուրքերից ու քրդերից: Նրանք շատ վախվորած ու գգուշանալով են խոսել իրենց ծագման շուրջ:

Արդիշվային փաստաթղթերի համաձայն՝ 1840-50-ական թթ. բազմաթիվ հավատափոխ եղած հայեր դիմում են գրել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին եւ Հոգեւոր սինոդին՝ նորից իրենց նախնիների դավանաքին Վերադարձնալու խնդրանքով։ Այսպէս, օդինակ՝ 1849թ. մահմեղականներ Հյուստեհն Բահման թեկը եւ Զաֆար Մամեդ օղլուն դիմել են Վեհափառ հայրապետին՝ նորից հայ առաքելական Եկեղեցու դավանանքին Վերադարձնալու կապակցությամբ՝ նշելով, որ իրենք հոր հետ միասին բռնի հավատափոխ են եղել Իբրահիմ խանի ժամանակներում։ 1852թ. Հայոց հոգեւոր սինոդին նմանատիպ խնդրանքով է դիմել Դիզակի Թաղասեր գույի քնակիչ Հյուստեհն թեկ Բահման թեկ օղլին։ Արցախի թեմի առաջնորդին գրած խնդրագրում նա նշել է, որ իր նախնիները հայեր են եղել եւ բռնությամբ թուրքացւել են Իբրահիմ խանի օրոք։

Հարցազրույցը՝
Անի ԱԶԱՏՅԱՆԻ
aparaj.am
2013

Kaçkarlar'da
Bulut Olsam

Uğur Biryol

«Քաջարի լեռներում ամպ լինեմ»

Ակող.net-ը հաղորդում է, որ Թուրքիայում լուս է տեսել Ուղուր Բիրյոլի՝ Համշենի վերաբերյալ գիրքը՝ «Քաջօքարի լեռներում ամպ լինեմ» վերնագրով:

Գրում հեղինակը նընթերող-ներին է ներկայացնում երկրի վրա եղող այս դրախտի՝ Քաշքարների ճանապարհային քարտեզը՝ գուգադրելով այն ճանապարհորդների կատարած լուսանկարներով և պատմություններով, ովքեր տարիներ շարունակ փորձել են հասկանալ այդ դրախտի առեղծվածը:

Ինչպես գրքում նշված է հեղինակը, «Քաջքարի լեռները մի հսկայական զանձարան են: Արևալասեծովյան շրջանի համար գերբնական, աչք շացնող օյուղերը, յայլաները, ավանները, լճերն ու գետերը կողք-կողքի պարուն են՝ հնագույն ժամանակների թանկարժեք քարերի պես: Մաքրիս, Քավաք, Միքուն, Վիշե, Հաբար, Օրթան, Չինչիվա... Համշենի լեռների անուններով կոչված հեքիաթային վայրեր... Սյս տարածքներուն չտեսնված առանձնատներ կան, որոնք հարյուրավոր տարիների մարդկային քրտինքի և վաստակի արդյունք լինելով՝ կառուցվել են ժայռի ծերպերին՝ տեսնելով բազում դաշտ պատմություններ:

Անտառների վերածված տախտակները կանգուն են մնում նախկին արհեստավարժ վարպետների տաշած վայեմի քարերով: Եթե քաջույքուն ցուցաբերելով՝ ականջներդ մոտեցնեք պատերին, ապա կլսեք անցյալուն մնացած տարիների աղջուկը կարուտած, գալ չկարողացող և միայնակ մնացած պանդուխտներին ուղղված դաշը տրտունջները: Նրամք փսփսում են, որ Քաջքարուն լրկել են լուների ու արանձնաբնիքը:

**«Եղինակը նաև ընթերցողին է
ներկայացնում այս թեմայի շուրջ
վաղուց սպասված արժեքավոր
տեղեկություններ: Բացի այդ,
սույն գիրքը ճանապարհորդներին
համար նախատեսված
կարևոր ուղեցույց է:**

Ուղարի Թիրոյթը, որպես Սև ծովի ավին ծնված և մեծացած մի համշենցի, ներկայացնում է անտառների միջով անցնող զարդարությունը՝ ճամփաները՝ բոլորին հայտնի ավտորուսի ասֆալտապատ ճանապարհների փոխարեն: «Քաքչարի լեռներում ամառ լինեն» գիրքը նախատեսված է Համշենի և համշենահայության հիմնահարցերով հետաքրքրված բոլոր ընթերցողների համար:

ՄԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԿՈՐԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱ. 1984թ.

(Ակիզբը՝ NN 1-2, 3-4-ում)

ՂԱԶԱԽՍՏԱՆՈՒՄ

Մյուս օրը Հարիբը, Քաներն ու մի քանի երիտասարդներ ինձ ուղեկցում են օդանավակայան: Պիտի մէկնեմ Ռուբեկստան՝ Տաշքենդ: Նրանք այս օրերի ընթացքում այնպիսի ջերմությամբ էին ինձ շղապատել, որ բաժանվում ենք որպես հին ընկերներ: Փոքրիկ, շատ փոքրիկ օդանավակայան է՝ մեկ հարկանի շինություն, և փոքրիկ բակ՝ իր ծաղկածոցով: Ընդամենը 20 ուղևոր ենք: Նրանց մեջ կա մի հայ, առունը՝ Հակոբ: Ասում է, որ Պարսկաստանից են Հայաստան գաղթել 1960-ական թվականներին, ծնողներն ապրում են Աշտարակում, ինքը մի քանի տարի է, տեղափոխվել է Տաշքենդ, այնտեղ ամուսնացել է իրեա աղջկա հետ: Իսկ այս կողմերում գրադաւում է կոչկակարությամբ:

Տաշքենդում տաքսի են վարձում և գնում են Ղազախստան՝ Չիմքենդ¹, 120 կմ է: Այն 340 հազար բնակչություն ունեցող քաղաք է: Չիմքենդից Չիրկին² գյուղ՝ 25 կմ է: Մերենան կանգ է առնում շատ լայն և երկար՝ շուրջ 2 կմ ասֆալտապատ փողոցում, որի երկու կողմերում մեկ հարկանի սպառակ տներ են: Հարցունելով գտնում են Ձելալ Քարափրահիմովի կողմանը և երեխաների հետ

Ձելալ Քարափրահիմովի կողմանը և երեխաների հետ

Պատմում եմ Արխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համշենահայերի գյուղերով իմ ճանապարհորդությունների, Ղրղզստանում անցկացրած օրերի մասին, և ասում, որ Թամարան ու Հարիբն են ինձ խորհուրդ տվել իրեն գտնել: Սիրով տուն է իրավիրում, ասում, որ իր հյուրը կիհն, ամեն ինչով ինձ կօգնի: Երկուս էլ անթիվ հարցեր ունենք իրար տալու:

Ձելալ Ղազախստանի այն քիչ համշենցիներից է, որ բարձրագույն կրորություն է ստացել: Ծնվել է 1955 թ., 1977թ. ավարտել է Ֆրունզեի պետական համալսարանի մենամաթարակությունը, այնուհետև կրուսեր գիտաշխատող է աշխատել Ֆրունզեի Պոլիտեխնիկական հնատիտուտում, 1979թ. վերադարձել է Չիմքենդ, Հաշվողական կենտրոնում աշխատել ավագ ինժեներ, իսկ 1981թ.-ից հայտնի գյուղի 3-րդ ինժեներացիոնայի անվան ութամյա դպրոցում ֆիզիկա և մաթեմատիկա է դասավանդում, դպրոցի տնօրենի պաշտոնակատար է:³ Ամուսնացած է, ունի 3 տղա՝ Իլյասը, Օսմանը և Իզիդը:

- Ես համշենցիների մասին առաջին անգամ կարդացի խորհրդային Մեծ հանրագիտարանում, 1973 թ. էր, - ասում է նա, - իսկ մինչ այդ, ես ծերերից լսել էի, որ մենք հայ ենք, բայց կրոնակիու ենք: Ես զգիւի, որ մեզանից բացի կան քրիստոնյա համշենցիներ, քեզանից ինացա, բայց զիւի, որ Թուրքիայում կան մեզ նման կրոնակիու համշենցիներ: Մենք մտածում ենք 1984-1985 թթ. ուստարվա սկզբում ինձ ուղարկեց դպրոցում սովորող համշենցի աշակերտների թիվը՝ 68 (բոլոր աշակերտների թիվը՝ 280): 1987 թ. մայիսին Չիրկինոյի դպրոցում ես հաշվեցի համշենցի 64 աշակերտ (29 տղա, 34 աղջկի):

Ինք, որ մեր լեզուն իսկական հին հայերներն են:

Հարցունում եմ, թե քանի տուն համշենցի կա գյուղում: Ասում է, որ շուրջ 700 բնակիչ ունեցող Չիրկինոյում ապրում են 48 տուն համշենցիներ: Խնդրում եմ՝ տուն առ տուն հաշվի բոլորն իրար հետ քանի հոգի են: Ձելալը մտավորական տղա է, հասկանում է, որ գիտության համար է, չի զանում, հաշվում է՝ 286 հոգի են: Միջինը՝ մեկ տունը 6 հոգի է: Գյուղի համշենցիներից 90 տկանը Քարափրահինով է՝ Ձերմագիք, կան նաև Սուսակներ (Սուսողի), Սբեմիշևներ, Ուահնանողիներ, Թաթարողիներ, Քարաքիողիներ, Սալահողիներ:

Հարցունում եմ՝ ձեզ ինչո՞ւ են Ձերմագիք կոչում:

- Ես մեծերից լսել եմ, որ մեր նախկինները 3 երբայր են եղել, որոնցից մեկը ճերմակ է եղել, այսինքն՝ սպիտակամաշկ, ուսկեմազ և կապուտաչյա, մյուսը բեղեր է ունեցել, նրանից առաջացել են Աքրույլքողիները (աք՝ սպիտակ, բյութ՝ բեղ), իսկ մյուսը սև է եղել, նրանից է առաջացել են Քարաքիողիները: Այսօր Աքրույլքողիները շատ կան Զալալ-Արադում, գրվում են Աքրույլքուր: Իսկ Քարաքիողիները շատ կան Նաուկատում, - պատասխանում է Ձելալը:

Ասում է, որ Քարաքիողիները համարվում են ամենաուժեները և բարձրահասակները, բայց նրանց ձեռք են առնում, իբր «Քարաքիողիներ աչարէ քաաքն ի վէ քաշա գու»: Պատմում

է, որ մի օր արշաօք՝ եզր, սատկելու և լինում, Քարաքիողիները փոխանակ դանակը բերելու, որ մորթեն, եզն են քաշ տախս դանակի մոտ, որը վերսում՝ դարակի մեջ է լինում: Մինչև քաշ են տալիս, եզր սատկում է («Մեզ օր մէ աչարին հօրին գլուխ էլլուր, թենագէ պիելուն, սա աչարէ քաաքն ի վէ քաշէցին, նորին դէյնա: Ինչագ դային անա, աչար սաղգեցավ»): Ես հետազոտում այս պատմությունը լսեի նաև Ծաբանողիների, Թորուգողիների մասին, ընդհանրապես, արդարացիների մասին:

Իսկ Քարափրահիներին՝ Ձերմագիքիների մասին Ձելալն ասում է, որ նրանք համարվում են ամենաուժեները և բարձրահասակները, բայց նրանց ձեռք են առնում, իբր աչարին հարցուուրը: Նրանց մասին ասում են. «Ձերմագիքին բարխան ջուզա թիա գու» (Ձերմագիքն ժայրից կաթսա և գլորում), այսինքն՝ այնքան աղմուկ են բարձրացնում, ասես ժայրից կաթսա են գլորում: Ասում է, որ երազում Ձերմագիքի տեսնելը լավ է, գործերը հաջող կիհնեն, արդարացի տեսնելը բիկանադություն է: Տնեցիները կողքից հուշում են, որ եթե երազում ցեխի մեջ ես՝ կիհնանդանաս, միս ուտես՝ ծանր բան կիհնի, ցորեն տեսնես՝ շատ փող կունենաս, օս տեսնես՝ թշնամություն կիհնի կամ տղա կծնվի, շուն տեսնես՝ հուրումաքի՝ պետական հիմնարակի կամ ոստիկանության հետ գործ կունենաս, ոչխար տեսնես՝ անձրև կգա, կով տեսնես՝ անձրև չի գա...»

Հիշելով Թամարայի պատմածը, ես Ձելալին հարցում եմ՝ ինչ երգեր է գրել ուսանողական տարիներին: Նա ասում է, որ լուրջ բաներ չեն, կատակով է հորինել: Խնդրում եմ մեկը երգի: Հպարվել սիրող նորահարսի մասին մի երգ է դնդնում, 8 քառատոռ է:

Ձեմալին հարցում եմ՝ ձի՞շտ է, որ ուսանողներով փորձել եք տարեր հորինել:

- Այո՛, 1973 թ. էր, մենք 18 հոգի համշենցի ուսանողներով կավարվեցինք Ֆրունզեում և քննարկեցինք, թե ո՞վ ենք մենք հայ, իսկ եթե հայ ենք, ինչո՞ւ ենք զգություն ունենք կատական համարական մասին մի երգ է դնդնում, 8 քառատոռ է:

Համշենցիների պարը

Չիրկինոյի աշխատասեր կանայք

Ֆրունզեի համշենցի ուսանողները, 1970-ական թթ.

¹ Չիմքենդ համանուն մարզի կենտրոնն էր: Մարզը գտնվում էր Թուրքանի դաշտավայրի արևմտյան մասի և Տյան Շանի արևմտյան ճյուղավորումների սահմաններում: Նրա հարավարեւում կզըլկում է ավագություն մեջ: 1992 թ. Չիմքենդ քաղաքը գերազանց գույքում է գտնվում էր առաջարկությունների մասին, և ընդհանրապես, որտեղից գույքը համշենցիների մասին:

² Չիրկինոն Սայրամի (Սայրամյան) շրջանի Կայսարուկակի գյուղամինի գյուղերից է, Սայրամի շրջանում գալուս նաև արևմտյան մարզում՝ Սայրամյան մարզ, ունի 117, 249 հազ. քառ. կմ տարածք:

³ Չիրկինոյի դպրոցի գյուղերից է, Սայրամյան շրջանի Կայսարուկակի գյուղամինի գյուղերից է, Սայրամյան մարզում՝ Սայրամյան մարզի Բեկին գույքում:

³ Ին խնդրանքով Ձելալը 1984-1985 թթ. ուստարվա սկզբում ինձ ուղարկեց դպրոցում սովորող համշենցի աշակերտների թիվը՝ 68 (բոլոր աշակերտների թիվը՝ 280): 1987 թ. մայիսին Չիրկինոյի դպրոցում ես հաշվեցի համշենցիների 64 աշակերտ (29 տղա, 34 աղջկի):

գիտենք, ինչ փոխանցվել էր մեր նախնիներից, այդ բոլորը նման էր հայկականին, միայն չզիտենք, թե Համշենի լեզվով գրականություն եղել է, թե՞ ոչ:

Մենք շատ անգամ ենք հավաքվել, որ ռուսական երգերը թարգմանենք Համշենի լեզվով, կամ ինքներս էինք Համշենի բարբառով երգեր ու խաղիկներ հորինում, նաև դրանց համար՝ երաժշտություն: Յաշա Քարահերականվով կիրառ էր նվազում

չկա: Ես էլ ասացի՝ մեկ ասում եք հայ չեք, խենչի եք, անձնագրում էլ «խենչի» եք գրում, հիմա էլ ասում եք՝ այրախիս ազգ չկա: Բա մենք ի՞նչ ազգ ենք:

Մենք գիտենք, որ հայ ենք, իհարկե, երբեմն էլ կասկածում ենք, բայց ինձ որ դու եկար, արդեն հաստատ ինացանք, որ հայ ենք: Միշտ ֆուտբոլի ժամանակ «Արարատի» համար էինք ցավում: Հայրս հայկական երգեր շատ էր սիրում, հատկա-

Չիրկինյի լայնակուն փողոցը

Ձելալ Քարահերականվով ազգականները

և երաժշտություն էր հարմարեցնում: Մենք ցանկանում էինք մեր լեզվի համար տառեր հնարել, քանի որ այս երգերը, որ հորինում էինք, ռուսական տառերով չէին գրվում, բացի այդ էլ շատ ծերեր ռուսերն տառերը չզիտեն, իսկ մենք ուզում էինք տառեր հնարել, որպեսզի գրի արնենք մեր ժողովոյի երգերն ու հեքարեները, ինքներս բանաստեղծությունները գրենք, հավաքենք երեխաներին ու սովորեցնենք, այնպես որ մեր լեզվով գրականություն ստեղծվեր: Բայց մենք ցրվեցինք ու այդպես էլ գործը կիսատ մնաց:

- Իսկ ինչո՞ւ հայերեն տառե-

պես «Յարն անուշ է, յարն անուշ» երգը:

Հայաստանցի հյուրի մասին տեղեկանալով, Ձելալի մոտ են հավաքվում մի 10-15 երիտասարդներ:

- Իմ անձնագրում ազգությունս «Թուրք» է գրված, - ասում է Սուլեյման Քարահերականվով (ծնվ. 1953թ.), - իսկ հորս և մորս անձնագրերում գրված է «Խենչի»:

Մեկ ուրիշն ասում է, որ իր անձնագրում «Խենչի» է գրված, իսկ գինը լեզվական գրուկում՝ «Թուրք»: Ասում է, որ Վրաստանում իրենց ազգանունը կարածել են գրել:

Յաշար Քարահերականվով (ծնվ. 1940թ., Գոնիոյում) պատմում է, որ 1968թ. գնացել է Գոնիո, ասում է, որ այնտեղ լավ թիրվա ունեինք, անցագիր հանցինք, տեսանք, որ մեր տունը կանգուն է, այնտեղ ապրում է աջար Ամեր Շումբածեն:

Հակաբեկաներն իմ հարցերին են պատասխանում:

Ինչպես Ղրղզստանում, Ղազախստանում և հավաքների, գրուցների ժամանակ խստորեն պահպանվում էր ավագության կարգը: Խոսելու, կարծիք հայտնելու առաջնային իրավունք ունեին երեկաներից ավագները: Եթե երկու եղբայրնե-

րի միջև տարիքային տարերերությունը մեծ է չէր, միևնույն է, հարցերին պատասխանում էր ավագը:

- Չիրկինյում գրավում ենք հողագործությամբ և անասնապահությամբ, - ասում են նրանք, - առաջ ծմեռները շատ ցուրտ են՝ -30 աստիճան, հիմա՝ -20-25, իսկ ամռանը +40-45 էր լինում: Երբեմն 2-3 ամիս անձրև չի գալիս: Պղպեղ, բաղրջօն, լորի, պոմիդոր, խաղող, ցորեն ենք մշակում: Կով, ոչխար, այժ ենք պահում: Տները հում այդուսից են: Հացի փուլու կառուցում ենք բակում, գետնից բարձր, ոտքեղի վրա:

Ներկաներին հարցնում եմ, թե իաց թիւելիս խմորի վրան խաչ անո՞ւմ եք: Ասում են, որ նախկինում անում էին, իսկ Ձեւալու հիշում է, որ ոչ միայն խմորի գնդերի վրա օդրում խաչ էին անում, այլև գնդերը բացելուց, այսինքն՝ գրտնակելուց հետո ծերքի ափի եզրով վրան խաչ էին դաշտում: Բայց այդ ավանդույթը վերացավ, հիմա մարդիկ նախշազարդ զվարկերով հատուկ փայտն նուրման մուրճեր են գնում և դրանք խմորին հարվածելով նախշազարդում են, հատկանակ ստոնական ափիների դեպքում: Ասում են, որ Նոր տարին նշում են հունվարի 13-16-ին, այդ օրերին իիկ չեն մանում, լվացք չեն անում, տնից դուրս՝ բակում, փողոցում գործ չեն անում և այլ:

Հյուրերի գնալուց հետո, երբ մոնում են միայն տնեցիները, որոշում եմ շարունակել կրոնավորություն և ստոնական ափիների դեպքում: Ասում են, որ Նոր տարին նշում են հունվարի 13-16-ին, այդ օրերին իիկ չեն մանում, լվացք չեն անում, տնից դուրս՝ բակում, փողոցում գործ չեն անում և այլ:

Հյուրերի գնալուց հետո, երբ մոնում են միայն տնեցիները, որոշում եմ շարունակել կրոնավորություն և ստոնական ափիների դեպքում: Ասում են՝ առաջ կողքի գյուղու կին: Ամառա կանաչ անվանում է Ամառա կանաչ անվանում է: Շուտով պարզվում է նրա ժամանակակիր պատմառը. Ձելալի մայրը համշենցի չէ, այլ՝ կրոնավորությունը կին է բերել, - մատները ծալելով շարունակում է թվարկել Ձելալը:

- Քիչիք թա ուռում իք, իրդիլի, ուռուման թարցած իք, բայց աստած ունի ուռուման թարցած իք: Մէք ուռումնուն հազ գէնիք: Բարս, դադս ուռումչա սոյ քիդէնի, յէս քիչ մէ մօլիյէցա: Թուրքա սոյ քիդիմ: Հօնչեցու արի, հիմի հօնչեցնակ քիդիմ:

Ախսիզ է անա հօնչեցնակ չքիդէ, զարդէվէցի, հեղէվնա հօնչեցնակ սուրէց: Քարսուն դայի ա հօնչէցի իմ:

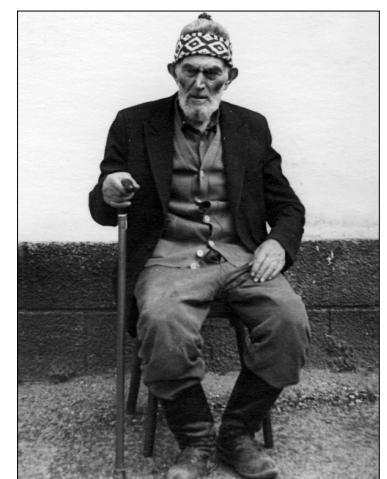
Ցէս հազար իննարու սօնխտու դարվին ուննված իմ Բարումին Ախսալշենի կաղին, հազար իննարու քարտունուչուս դարվին մէջի քշէցին Պուշկին կաղի: Քարսունօխտ դարվին զարդէվէցա, Պուշկին կաղին մէջը հօնչեցինից շատ աբրտ գունի, զարդէվէցա, Քարահերականօվ Օսմանին արի, հազար իննարու

հիսունինգ դարվին Չիրկին կաղնիվա քօչէցաք: Յէս հօնչեցնակ խարբուշը քօլայ սօրվէցա:

(- Գիտենք, որ հոյս ենք, ռիցեցի, հոյսից ենք կրոնավորություն պահում է՝ հոյսից ենք կրոնավորություն պահում էր Սենք հոյսներին սիրում ենք: Պապս, հայրս հոյսներն լավ գիտենք, ես մի քիչ մոռացաց: Թուրքերն լավ գիտեմ: Համշենցու առա, հիմա համշեցնակ գիտեմ:

Երբ աղջիկ էի, համշեցնակ չգիտեի, ամուսնացաց, հետո համշեցնակ սովորեցի: Քառասուն տարի է համշենցի եմ:

Ես հազար ինը հարյուր քամայոր թվականին եմ ծնվել Քարումի Ախսալշենի գյուղում, հազար ինը հարյուր քառասուն չորսից ենք գշեցին Պուշկինը: Քառասունյուր թվականին ամուսնացաց, Պուշկինը գյուղում շատ համշենցիներ էին ապրում, ամուսնացաց, Քարահերականօվ Օսմանին առա, հազար ինը հարյուր հիսունինց դարվին գյուղում շատ համշեցնակ գիտեմ:

Իսիաք Քարահերականօվ

Կամ 1889թ. Գոնիո գյուղում: Նա բարձրահասակ, իր տարիքի համեմատ դեռ կանգուն ծերունի է, ունի սպիտակ, նուրբ մաշկ, կապույտ աչքեր, համաշափ, ուղիղ դիմագծեր և նման է ծեր մտավորականի: Ես նրան հարցնում եմ համշեցնակ գիտեմ:

- Բաշ-Համշենն ի վա Կանան էգած ին, իւմ էրգուման էգած ին, ավալ ամօն գասէնի: Վանը շահար ա: Մէ հալիվօրնիյէ գասէնի քա: Վանան էգած ին, մէք Վանան էգած ին: Այս հալիվօրնիյէ գասէնի քա: Հօնչէցինիյէ բիուն Վանան էգած ին էկամ նաև ապահով է ծեր մտավորականի: Ես նրան համշենցին ու համշենցիների ծագման մասին: Խոսելիս նժվարությամբ է բարձրահամար համշեցնակ գիտեմ:

- Չաշ-Համշենն ի վա Կանան էգած ին, իւմ էրգուման էգած ին, ավալ ամօն գասէնի: Վանը շահար ա: Մէ հալիվօրնիյէ գասէնի քա: Հօնչէցինիյէ բիուն Վանան էգած ին էկամ նաև ապահով է ծեր մտավորականի: Ես նրան համշենցին ու համշենցիների ծագման մասին: Խոսելիս նժվարությամբ է բարձրահամար համշեցնակ գիտեմ:

Հարցնում եմ «քուրդ համշենցիների» մասին:

- Քուրդ հօնչեցինիյէ էրմէնէցան թարցած ին: Զօնիյէ բիուն մէզի գէրմէնի գտնակ գանձուն օգնում է ծեր մտավորականի: Բոլոր լազեր մէզ գէրմէնի գանձուն օգնում է ծեր մտավորականի:

- Էրմէնինուն չարք գունի անա, թուր անդա՞ղ է քի: Թուր անդա՞ղ է գանձուն օգնում է ծեր մտավորականի: Անո հետ հաց, թօնիր օնմէցի: Մէ ախչիզ մէ զար, իհվօն էր, 14-15 դասագուն էր, օնունը՝ Վարսէնիկ, դադէ մարթօց է թիդէ քուրդ թարցած ին: Երմէն է գունի անդա՞ղ է գանձուն օգնում է ծեր մտավո

խանդակի պես էր, այնտեղ էին լցնում, զիշերն էին լցնում: Արդվին էր քաղաքի ամունը, այստեղից էին հավաքում: Հայ չնաց, բոլորին հավաքեցին, քեցին):

- Մէջօն ալ ժողվէ գունի՞ թա զօօվկի: Մէջօն ալ քէշէ գունի՞ թա (Մերոնց է՞լ էին զոռով հավաքում: Մերոնց է՞լ էին քշում), - հարցնում է Զելյալը:

- Հայ, մէջօն ալ թէվօնգնիօվէ քէշէ գունի, հեղէվ անէր յթք թարոնա գունի (Հայ, մերոնց էլ էին հրացաններով քշում, հետո նրանք հետ էին դառնում):

- Երմէնինիյէ ինչիմէ աղա՞ծ ունենի թա (Հայերը ինչո՞ր բա՞ն էին արել), - հարցնում է ներկաներից մեկը:

- Չքիդի՞մ, ան ինչի՞ ամա գէնէնի, չքիդի՞ն: Ան վաքիտ յէս ախչիգ է: Յէս ին մօտ հարցնէ գու՝ անէր ինչի՞ ամօն կուլոն, ին մատ ասաց. «Օրի՞, անօց խախթուշ դօնի գուն»: Արթվին բիթուն էրմէնի էնի, թափուրթափուր դօնէ գունի (Չգիտեմ, ինչի՞ համար էին այն անում, չգիտեմ: Այն ժամանակ ես երիտասարդ աղջիկ էի: Ես ին մոր հարցնում էի՝ նրանք ինչո՞ւ են այրախս լաց լինում, ին մայրն ասաց. «Որի՞, նրանց խեղեկու են տանում»: Արդվինում բոլորը հայ էին, խումբնում տանում էին):

Ապա ծեր կիսօ, ինձ նայելով, Զելյալին հարցրեց.

- Իսէր ուստի՞ թօրէմիշ աղա՞ծ ին (Սրանք որտե՞ղից են բազմացել):

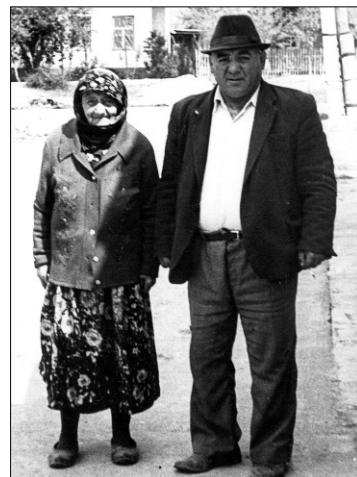
Չիրկինոյի համշենցի երեխաները

- Իսէր հօգա արբի գուն (Սրանք այստեղ, այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ում են ապրում), - պատասխանեց Զելյալը:

- Փախս՞ծ ին թա (Փախս՞լ են), - զարմացավ ծեր կիսօ:

Նրան խնդրում են, որ թվարկի Աջարիայի համշենցիների գյուղերը: Թվարկում է: Նրա որդին՝ 1932թ. Գոնիոյում ծնված Փաշա Քարահրասիմովը, ում ռուս նշանավոր դերասան Եվգենի Լենոնվի՞ հետ նմանության պատճառով համազուղացիները «Լենոնվ» են ասում, այդ գյուղերի մասին մի երգ է եղում.

⁸ Եվգենի Լենոնվ (1926-1994), քատրոնի և կիսոյի նշանավոր դերասան, ԽՍՀՄ ժողով, առտիստ (1978), ԽՍՀՄ Պետ. մրցանակի (1976) և ՈՐ Պետ. մրցանակի (1992) դականելիք:

Խառլա տատիկը տղայի Փաշայի հետ

նում համշենցիների հագուստների անվանումները, ճաշատեսակները և այլն: Գյուղացիներից խաղիկներ եմ ծայնագորում, լրացնում են «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի» հարցերից մի քանի հարյուրը, և անասէլի հոգնում են: Բայց ցանկանում են գնալ նաև Զամբուկի մարզ, այնտեղ՝ մարզկենտրոն Զամբուլի⁹ մոտ՝ Սվերդովի շրջանի Ուվոնե¹⁰ գյուղում ևս մի 40 տուն արսորված համշենցիներ կան, մարգի այլ գյուղերում ևս:

Պետք է նրանցից էլ մյութեր հավաքել, բայց հյուրոնկալներս, տեսմելով իմ հոգնությունը, համոզում են Երևան Վերադարձնալի, ասելով՝ «Դավային բարիսան վար ցքող փուլ մէ խօն ա» (Ուղարկին ժայիշից ցած գյուղը մի բուռ խոտն է): Այսինքն՝ զափակություն չանեմ, զիհանամ հավաքածն նյութերով և ծեռքու չերկարեն դժվարահաս գործի: Խսկապես, տպավորությունների տարակը, հեռավոր վայրերում անծանոթ մարդկանց հետ շփումը, նրանց բարդ բարբառը, հավատալիքները, սովորություններն ու պահանջությունները, հագուկապն ու նիստուկացը, հերթաքնները, երգերը, խաղիկներն ու պարերը մի զարմանալի, գոյնզգույն գեղադիտակի նման պտտեցնում են գլուխս: Պետք է տուն Վերադարձնալի, մանավանդ որ Ղողացսանում Սուլեյման Սալեհողյու հետ պայմանավորվել ենք, որ նա մայշին կզնա Կրասնոդարի Երկրամաս՝ Բելորեցնակ, Եղրոյ և այլ համշենցիների հետ հունիսի 5-10-ին կզա Երևան: Նրանց պետք է ընդունել, Հայաստանի տարբեր շրջաններ ու գյուղեր տանել, որ իրենց համար բնակության վայր ընտրեն, իսկ ես նոյնիսկ ավտոմեքենա չունեմ: Տեր Աստված, ինչպէս պիտի այդ ամենը կազմակերպեն: Խսկապես, պետք է շտապել Երևան: Զելյալն ու ընկերներն ինձ ուղեկցում են Չմիքենի, Զերմորդն իրածեցտ ենք տալիս և ես մեկնում են Տաշքենի, հետո՝ Երևան:

Չարունակելի է Սրբության կամաց մարզը (1993-ից՝ ժամանակ մարզ) 144 հազ. քառ. կմ է, գտնվում է Ղազախստանի հարավում, կենտրոն՝ Զամբուկ (ժամանակ, 1997-ից՝ Թարազ) քաղաքը 1936-1938թ. կոչվել է Միրզոյան, ի պատիվ Աստվածածին Միրզոյանի (1897-1939), ով 1926-1929 թթ. Աղրեջանի կոմիսար ԿԿ առաջին քառուղար էր, 1933-38թթ.՝ Ղազախստանի: Նրա կինը Հովհաննես (Իվան) Թմբուկի դույրն է:

⁹ Զամբուլի մարզը (1993-ից՝ ժամանակ մարզ) 144 հազ. քառ. կմ է, գտնվում է Ղազախստանի հարավում, կենտրոն՝ Զամբուկ (ժամանակ, 1997-ից՝ Թարազ) քաղաքը 1936-1938թ. կոչվել է Միրզոյան, ի պատիվ Աստվածածին Միրզոյանի (1897-1939), ով 1926-1929 թթ. Աղրեջանի կոմիսար ԿԿ առաջին քառուղար էր, 1933-38թթ.՝ Ղազախստանի: Նրա կինը Հովհաննես (Իվան) Թմբուկի դույրն է:

¹⁰ Սվերդովի շրջան (այժմ՝ Բայջակի շրջան) Ուվոնե (1997-ից՝ Ժուռալ) գյուղ գտնվում է մարզկենտրոն Թարազի 10 կմ հյուսիս: Անցած տասնամյակների ընթացքում գյուղը մնեցել է, և 2016 թ. տվյալներով այնտեղ ապրում է 12 631 մարդ, որից 8120 դաշտան, 2530 բուրք-մասերցի, 854 աղրեջանի, 550 ռուս, 249 հայ (այսինքն՝ խմչի, կլոնակի համշենցի), 71 քուրդ, 64 ուկրաինացի, 51 գերմանացի և այլն:

Այդ և հաջորդ օրը Խառլա Քարահրահիմովայից և գյուղի մյուս կանանցից գրի են առ-

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և պատմագիտության ինստիտուտի գլուխաշատող

ԲԱՆԱՀՆԵՄՆԵՐ ՎՐԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԱՌԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Օսմանիյե գյուղի համշենցի երեխաները

ԱՌԱՋ-ԱՍԱՑՎԱԾՔՆԵՐ

1. Հավէ հազկիր հածա գու, շունէ բօչէ թափա գու: (Հավը ծու է ածուն, շունը պաշն է թափահարում):
2. Օուք «Իմ մածունէ թուխ ա»- ասէ չի: (Ոչ ոք «Իմ մածունը սկ է» - չի ասի):
3. Գաբէէթ* թյուրք էլլի անա, օուք վասն արնու չի: (Սեղը թյուրք էլ լինի, ոչ ոք իր ուսերի վրա չի գցի):

* Հավանաբար թյուրք կախատ բառն է, որը նշանակում է մեղք, հանցանք, զանցանք:

ԴԱՆԵԼՈՒԿ

Զիափինան արի մէգ հաղիզ, դունէ էզի՝ հաուր հաղիզ: (Շուկայից առա մեկ հատ, տուն եկա՝ հարյուր հատ):

Նար (Նուր)

Տեսարան Օսմանիյե գյուղից

(Չարունակությունը՝ 8-րդ էջում)

ԲԱՐԱՁՈՒՄԱԿԱՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ ԱՐԴՎԻՆԻ ՆԱՇԱԳԻ ՕՄՄԱՆԻՑԵ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Սկիզբ՝ 7-րդ էջում

ԽԱՂԻԿՆԵՐ

Զօմէին օղն ի վէ
Թելան բադ աղած ունիմ,
Թելէ քագա, նաս օնցի,
Կուրբօն վադ աղած ունիմ:

Ասացող՝ Ֆուլդեն Շահին
(օրիորդական ազգանուն՝
Մաշալովլու), ծնվ. է 1981թ. Խոփայի
գավառի Չավուշու գյուղում, հարս է
եկել Օսմանիյե գյուղ:

Ասացող՝ Ֆուլդեն Շահին

ՉԱՐ ԱՉՔԻ ՊՂՈԹՔ (ԱՇԻՋԻ ԴՈՒՎԱ)

Նա, ում չար աչք է դիպել, նստում է աղոթողի առաջ: Երկու օր, օրական երեք այցելության (առավոտյան, կեսօրին և երեխյան), նաև հաջորդ օրը մեկ այցելության (ընդամենը՝ 7) ընթացքում 7-ական անգամ նրա հանար ասվում է «Աչիչի դուվա»-ն և ամեն ասելուց հետո աղոթողը փշում է այցելուի ուղղությամբ: Եթե չար աչքի գոհը այլ քաղաքում կամ գյուղում է և դժվարանում է գալ, ապա այդ աղոթքը նույն հերթականությամբ ասում են շաքարի վրա և ուղարկում նրան: Շաքարն օգտագործվում է թեյի մեջ և այդպիսով փոխանցում աղոթքի աղբեցությունը:

Օգէ օխստ լէմհօվէ,
(Օխստ օգէ լէմհօվէ),
Բաղնձնէ բադէմնէլովէ,
Չար աչքի,
Չար գիյազ,
Չարթէկոս:

Ասացող՝ Գյուլքեն Գալովլու, 57տ.,
ծնվ. է Խոփայի գավառի
Օսմանիյե գյուղում:

(թարգմանություն)

Օձով յոր անգամ մտրակելով,
(Յոր օճ մտրակելով)
Կաթսան գլորելով,
Չար աչք,
Թեժ կրակ,
Ծառերը կտրած բացատ:

1. «Աչիչ» նշանակում է չար աչք, աչք կպցնել, աչքով տալ: «Դադան աչիչ աշիչ» նշանակում է «Երեխսային չար աչք կապավ»: Ասում են նաև «նազար», որ բորբերն նշանակում է նայվածք, հայացք, նաև՝ չար աչք:

2. «Լենուշ» նշանակում է ծեծել, ծառ-կել, գրտիով դադել, մտրակել, բուրդ ճիպուտով ծեծել, ճիպուտահարել: Տվյալ դեպքում նախադասությունը հաջոր չի կազմված և դժվար է թարգմանել: Հար-

վածները հակված էին մեկնարանել, որ այն նշանակում է ոչ թե օճին ճիպուտել, գրտիով հարվածել կամ մտրակել, այլ՝ օճով ճիպուտել, օճը որպես գրտի, մտրակ օգտագործելով 7 անգամ հարվածել:

3. «Բաղինձ» բառացի նշանակում է պղինձ, նախկինում այդպես են ասել պղինձ կաթսաներին, հետագայում, անկախ պատրաստման նյութից, «պղինձ» («բաղինձ») են ասել բոլոր մետաղյա կաթսաներին:

4. «Բաղէնելով» նշանակում է մի կողմի շուր տալով, շրջելով, գրորելով:

5. «Չար» բառը խոսվածքում չկա և ասացողն էլ չփոխել ինչ է նշանակում, պարզապես կրկնում էր լսած աղոթքը: Թեև են գփտել, որ «չար» բառը, ինչպես նաև «քարի» բառը խոփայի խոսվածքում բացակայում են, սակայն այս աղոթքի աղոթքով կրկնին շատերի հարցությունը արեցի և ոչ բառը չէր հասկանում: Գրառված աղոթքը հավաստում է, որ «չար» բառը նախկինում կիրառվել է խոփայի խոսվածքում, բայց, ինչպես շատ ուրիշ բառեր, մոռացվել է:

6. Ավագ սերնդի հարցվածներից ունաճ ասացին, որ պատանեկության տարիներին, երբ իրենք որևէ վայրում կրակ էին վարում, իրենց ծնողները, մեծերը գգուշացնում էին, որ ուշաբի լինեն՝ «Գիյազէ չարէնա օչ»: Ինձ բացատրում էին, որ «չարէնա օչ» նշանակում է «Բիծիզ գիյազէ մէծէնա օչ, փօլոր այի օչ» (Փօլը կրակը չնեծանա, շուրջբոլոր չայրի):

Արբազիայի և կրասնողարի երկրամասի քրիստոնյա համշենահայերը «չար» բառն օգտագործում են նաև «թեժ, թուն, բարկ, բորք» իմաստներով, ուստի կարծում ենք, որ բառն այդ նույն իմաստներով նախկինում կիրառել են նաև թուրքիայի կրոնակիոլի համշենահայերը, ինչի վկայություններից է «չար կրակ» բառակապակցությունը, որը, կարծում ենք, նշանակում է «թեժ կրակ», իսկ «չարէնա օչ» նշանակում է «չթեժանա, չքրորդովի»:

Հավելենք, որ Հ. Ամառյան «Գայառական բառարանում» «չար» բառն ունի «չար, 2. սատանայ 3... բարկացկուու» իմաստները, իսկ նրա «Քննություն Համ-

(Թարգմանություն)

(Թարգմանություն)

Մզկիթի բլուրն ի վեր
Փշալարից ցանկապատ¹ եմ սարքել
Փշալարն² արծակիր³, ներս անցիր,
Մատաղի խոստում⁴ եմ տվել:
Այս խաղիկի մեկ այլ տարրերակ է երգում են Սաքարյախի (նախկին Արավագարի) նահանգի Քոջապահի գավառի համշենահայերի Աչմարաշի և Չարմարի գյուղերում: Նպատակահարմար ենք գտնում այդ տարրերակը և տպագրել:

Չարմաքի ի վեր
Թելաբադ աղած աղած ունիմ,
Թելէ թարապատ աղած ունիմ, անդէ՛ր,
Քէզի թա առնու գայնամ, անդէ՛ր,
Կուրբան վադ աղած ունիմ, անդէ՛ր:
Ասացող՝ Ֆիքրիյե մօմի,
գ. Աչմարաշի:

Չարմաքի ի վեր, անտե՛ր,
Լարից ցանկապատ եմ սարքել,
անտե՛ր,
Քեզ թե կարողանամ առնել, անտե՛ր,
Մատաղի խոստում եմ տվել,
անտե՛ր:

¹ Բնագրում՝ թէլաբադ - մետաղապատից, փշալարից պատրաստված ցանկապատ:

² Բնագրում՝ թէլէ - լարը, մետաղալարը, փշալարը:

³ Բնագրում՝ քագա - քակիր, քանրիր, արծակիր, քացիր:

⁴ Բնագրում՝ վադ - վակիր, թուրք - վատ-խոստում, երդում:

Տեսարան Օսմանիյե գյուղից

շենի բարբառից» գրքում «չար» բառն ունի միայն «չար»² իմաստը:

Համշենի հարավային հարևան Խոտոքորի բարբառում ևս «չար» բարի երկրորդ իմաստը «բարկ» է. «1.չար: 2.բարկ: Չար բացախ, րախիս»:³ Սարգիս Հարությունյանի աշխատասիրած «Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ» գրքում բազմաթիվ տպագիր և անտիպ աղբյուրներից ժողովրդական բուժական աղոթքների մեջ «Չար աչք» 99 աղոթքներից և նրանց տարրերակներից 14-ում (N1q, 3, 4, 5, 6, 15, 19, 31, 35q, 35p, 35r, 39q, 40, 48) կիրառված է «չար կրակ» բառակապակցությունը, իսկ երկուսում (N51, 54) «բարկ կրակ» տարրերակը, ինչը հաստատում է մեր Ենթադրությունը: Բերենք այդ օրինակները.

Չար աչքն ի չար փուշն,
Չար փուշն ի բարկ կրակն,
Բարկ կրակն յանատակ ծովն:⁵

***

Չար աչքը՝ չար փուշ, բարկ կրակը:⁶

7. Հաճախ գյուղացիները մոտակա անտառում կտրում, ջարդում են ծառերը, մացառուտները և բացատ են բացում, որպեսզի այնտեղ բանջարանոց կամ «լօրէնօց»՝ լորուտ, լորոնց հիմնեն կամ պտղատու ծառեր տնկեն: Այսպիսի արհեստականորեն ստեղծված բացատին ասում են «չարթէկոս»:

Հավելենք, որ Հ. Ամառյան «Գայառական բառարանում» «չար» բառն ունի «չար, 2. սատանայ 3... բարկացկուու» իմաստները, իսկ նրա «Քննություն Համ-

Ծանոթագրություններ

¹ Հ. Ամառյան, Հայերէն գայառական բառանն էնինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ. Թիֆլիս, 1913, էջ 877:

² Նույնի «Քննություն Համշենի բարբառի», Երևան, 1947, էջ 250:

³ Հ. Յ. Հովունեան եւ Հ. Ա. Համեան, Յուշամատեան խոտոքությի, Վիեննա, 1964, էջ 498:

⁴ Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներից, աշխատասիրությանը Սարգիս Հարությունյանի, Երևան, 2006, էջ 81-97:

⁵ Նույնը, (N51), էջ 95:

⁶ Նույնը, (N54), էջ 96:

ԽԱՂԻԿՆԵՐ

***

Էնթիան ասիսիուս
Քանի՞ թէ նաև անցած էս,
Յէս քէզի թիծիգ քիդէ,
Նա քադա՞ր մէծընցած էս:

(Այն կողմից այս կողմ
Քանի՞ գետ եւ անցել,
Ես քեզ կորը էի կարծում,
Որքա՞ն եւ մեծացել):

***

Փադէ գիյէմ, թիզի գում,
Գալաշէ չօրցէնա գու,
Մօդիկուս փութ էն մի,
Աչվէնիյէթ քուլա:

(Փայտը կրում, դիզում եմ,
Քամին չորացնում է,
Իմ կողմը մի նայիր,
Աչքերդ այրում են):